

Тема 9. ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

(2 години)

План

1. Політичні ідеали І.Мазепи.
2. Питання про «зраду» І.Мазепи.
3. Підсумки і наслідки діяльності І.Мазепи.

Література:

а) основна

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т.ІІ (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. С.142–154. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007281>

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Narys_istorii_Ukrainy_z_naidavnishykh_chasiv_do_kintsia_XVIII_st.pdf

Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С.125–129.

б) додаткова

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доп. вид. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. URL: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl.htm>

Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Видання третє. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tairova-Yakovleva_Tetiana/Ivan_Mazepa_i_Rosiiska_imperiia_Istoriia_zrady.pdf

Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Київ; Львів: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Наукове товариство імені Шевченка, Центральний державний історичний архів України у м. Києві, 2006.

Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. Київ: Основи, 1998. С.436–459. https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Florentiiski_khroniky_Derzhavets.pdf

Методичні рекомендації

Гетьман Іван Мазепа (1687–1709) походив з української православної старшини Білоцерківського повіту. Народився біля 1640 р. Вчився у Києво-Могилянській колегії, згодом у єзуїтській колегії, продовжив освіту в Західній Європі. Король вислав його за кордон для вивчення бомбардирської справи до Франції, Німеччини та Італії. Замолоду служив при дворі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення: їздив до І.Виговського (1659 р.), Ю.Хмельницького (1660 р.), П.Тетері (1663 р.). Пізніше Мазепа залишив королівський двір і повернувся в Україну, а коли правобережним гетьманом став П.Дорошенко, пішов до нього на службу і став одним з найближчих дорадників гетьмана. 1673 р. їздить до Криму, до гетьмана І.Самойловича в справі об'єднання України, 1774 р. – до Криму і Туреччини. Згодом Мазепа був вихователем синів Самойловича, служив у Переяславському полку, де відзначився мужністю й воєнним хистом, за що був обраний генеральним осавулом. Мазепа здобув довір'я Самойловича, навіть посвоячився з ним. За дорученням гетьмана він майже щороку їздив до Москви у важливих справах. Там зав'язав близькі стосунки з В.Голіциним, фаворитом царівни Софії.

І.Самойлович був скинутий з гетьманства в результаті змови групи старшин на чолі з Мазепою: вони написали донос до Москви. Для Голіцина це був шанс звалити провину за невдалий похід на Крим 1687 року на Самойловича.

Мазепа був проголошений гетьманом на козацькій раді, яка відбулася в урочищі над р. Коломаком; звідси назва нових договірних «статей» 1687 р. – Коломацькі (в російській транскрипції – Коломакские). Вони містили нові поступки Московії:

1. Посилювалися положення про підлеглість України Росії.
2. Розміщувалася московська залога в Батурині – гетьманські й резиденції.
3. Україна не сміла порушувати «Вічний мир» (1686 р.) з Польщею.

Коломацькі статті вперше заперечували державний характер гетьманської влади. Але цей пакт не був реалізований при Мазепі.

Як гетьман, Мазепа у своїй зовнішній політиці відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба ж з Росією видавалася на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення можливої автономії. Мазепа залишався прихильником союзу з Москвою, аж доки цар Петро не надумав знищити всі прояви української державності.

Після Б.Хмельницького І.Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Свою владу Мазепа якнайрішучіше захищав від будь-яких посягань з боку запорожців, які боролися за свою автономність, і від старшини, яка посилювала цареві донос за доносом. Мазепа був меценатом мистецтва й науки, організовував і фінансував по всій Гетьманщині будівництво церков, опікувався Київською академією.

У внутрішній політиці Мазепа спирався на старшину, низкою законів відособив козацтво як окремий клас. Сприяння зміцненню старшини, реформи в галузі судочинства і податків свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію, щоб спертися саме на неї в боротьбі за повну автономію України.

Мазепа послідовно грав роль вірного царського слуги.

- За 12 років (до 1699 р.) він відбув 11 військових походів на Крим.
- Віддавав людей на суднобудівельні, земельні роботи в Росії, які розгорнулися при Петрі I.
- Мазепа відіграв не останню роль у перемозі царя Петра в драматичній боротьбі за владу у 1689 р. (За висловом Костомарова, «зміг вийти сухим із води»).
- Мобілізував збройні сили Гетьманщини на участь у Північній війні.
- 1704 р. Мазепа заарештував С.Палія з полі Петра I.
- 1707–1708 рр. Мазепа допоміг царю придушити повстання донців під проводом Кіндрата Булавина.
- 1700 року за заслуги під час турецької війни отримав орден Андрія Первозваного. 1707 року за клопотанням Петра I Мазепа дістав від австрійського цісаря титул князя Священної Римської Імперії.
- Мазепа часто бував у Москві і придбав там у Меншикова пишний палац. Мав дружні зв'язки з впливовими московськими боярами – Шереметєвим, Д.М.Голіциним, Головкиним.

Війна Петра I і Карла XII була змаганням **двох імперіалістів** в намаганнях поділити Східну Європу.

Обставини склалися так, що перемога кожного з могутніх противників у Північній війні несла Українській державі загибель: у разі перемоги Карла XII Україна ставала здобиччю його союзника Станіслава Лещинського; перемога царя Петра привела б до остаточного скасування автономії України.

Баланс сумнівів Мазепи:

- Україна вже 7-й рік несла тягар Північної війни. Тисячі українських козаків полягли в далеких краях – Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі за чужу для них справу. Там вони зазнавали всіляких кривд і образ від царських офіцерів.
- Дратували примусові фортифікаційні роботи, реквізиції. З України вивозилось нескінченне число хліба і інших продуктів.
- Торгівля припинилася. Через війну припинилася українська торгівля з балтійськими портами, українські експортери зазнавали величезних втрат.
- Все це робило війну дуже непопулярною в Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання. До гетьмана з усіх боків поступали скарги на різні

кривди, над ужитки й нестерпні тягарі від царських властей. В решті решт населення звинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину на чолі з гетьманом.

- Запорожці на чолі з кошовим Гордієнком погрожували розправитися з панами і російськими воєводами, а заодно і з Мазепою як з вірним слугою Москви.

До цього додавалися переживання особистого характеру:

- Під час свого перебування в Києві влітку 1706 р. Петро I призначив Мазепу у підручні до Меншикова. До Мазепи доходили чутки, що Меншиков хоче стати князем України.
- Було зрозуміло, що цар затіяв грандіозну реформу управління Україною

У 1707–1708 рр. загострився затяжний конфлікт родини Кочубеїв з Мазепою через роман старого гетьмана з Мотроною Кочубеївною. (*Всі деталі див. у книзі М.Костомарова «Мазепа»*). У 1708 р. Василь Кочубей і Іван Іскра подали донос. Вони звинуватили Мазепу у зраді по 27 пунктах. Позиції донощиків були слабкими:

1. Були відсутні документальні свідчення.
2. Вірні здогадки перемішувалися з очевидними вигадками.
3. На допитах самі Кочубей і Іскра визнали свої доноси брехливими.
4. Всі попередні доноси на Мазепу не підтвердилися.

У липні 1708 р. в Борщагівці поблизу Білої Церкви донощики були страчені.

Мазепу викликали до штабу російської армії. Він уклався у ліжку й удавав з себе смертельно хворого. Коли ж російський авангард був усього в 2–3 днях переходу від гетьманської резиденції (Батурина), Мазепа залишив частину своїх військ (близько 10 тис.) у Батурині і звелів їм не пускати до себе росіян, а сам поспішно вирушив на північ.

24 жовтня 1708 р. Мазепа з 4–5-тисячним загоном вирушив назустріч армії Карла XII. Тільки переправившись через Десну, гетьман скликав раду й відкрив свій задум.

Коло с. Орлівки Мазепа з'єднався з Карлом.

Умови шведсько-українського договору, укладеного Мазепою і Карлом XII, точно не відомі. Їх можна реконструювати за такими документами:

- ✓ Договір П.Орлика з Військом Запорозьким, складений у Бендерах 1710 року.
- ✓ «Коротке представлення причин, через які Україна вийшла з-під московської протекції», складене якимось мазепинцем у 1710 р.
- ✓ «Вивід прав України», складений П.Орликом у 1712–1713 рр.

Генеральний писар при Мазепі (і його довірена особа) Пилип Орлик виклав зміст договору ретроспективно в основних рисах так: Україна обох боків Дніпра отримувала самостійність; ні Швеція, ні будь-яка інша держава не мали претендувати на владу над Україною, на її прибутки чи податки; нікому не дозволялося ставити в українських містах військових гарнізонів; зберігалися недоторканими вольності, закони і права місцевого населення.

Петро I вжив негайних заходів:

- ✓ Здобуто й зруйновано гетьманську резиденцію – Батурин; усі припаси знищені.
- ✓ Поширено царські укази, грамоти, маніфести та листи до українського народу.
- ✓ На раді у Глухові 6 листопада 1709 р. обрано нового гетьмана – стародубського полковника І.Скоропадського.

1 березня 1709 р. на бік Карла XII і Мазепи перейшли запорожці на чолі з кошовим К.Гордієнком (8 тис.).

Для оцінки діяльності І.Мазепи важливе значення має стаття відомого історика Ореста Субтельного «Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи» (*Український історичний журнал, 1992, №1*).

Ось ключові положення статті:

«Під час першого десятиліття XVIII ст. в ряді країн тої частини континенту, яку ми тепер звемо Східною Європою, — країнах, які мали подібні політичні та соціоекономічні структури до Гетьманщини,— дійшло до серії драматичних і вирішальних конфронтацій між місцевими (національними) елітами і їхніми провідниками, по одній стороні, та їхніми чужоземними суверенами, по другій стороні. Ось тут події, які ми маємо на думці:

1700 – Йоган фон Паткул, провідник лівонської шляхти, з допомогою короля Саксонії Августа і царя Росії Петра намагається усунути владу Швеції над Лівонією.

1702 – Станіслава Лещинського вибирають королем Польщі з допомогою шведів з мандатом боронити «золоті вольності» шляхти проти саксонського абсолютизму.

1708 – Іван Мазепа, гетьман Лівобережної України, намагається з поміччю шведів усунути владу російського царя з України.

1711 – Дмитро Кантемір, господар Молдавії, з підтримкою Петра I намагається усунути владу османського султана із Молдавії.

1703–1711 – Ференц Ракоці II, провідник угорської шляхти, намагається з поміччю Франції усунути владу Габс-бурзького цісаря в Угорщині.

[...] В усіх цих випадках конфлікти виринали із спроб провідників місцевих (національних) еліт оборонити традиційні права та привілеї їх країн перед абсолютистичними і імперіалістичними планами та політикою їх чужоземних монархів. В усіх випадках провідники повстань – Паткул, Мазепа, Кантемір і Ракоці – базували їх право протиставитися їхнім суверенам на договірному принципі, який був в системі європейського феодалізму головним регулятором політичних стосунків між місцевими елітами і їх суверенами.

Подібності в повстаннях Мазепа, Паткула, Кантеміра та Ракоці сягають ще далі. Всі ці провідники користувалися змовою в підготовці повстання. Кожний мав сильного чужоземного союзника і чекав на наближення його військ, щоб розпочати реалізацію своїх намірів. Кожен мав дуже поважні труднощі з політичним розмежуванням власної еліти. Кожному було важко, навіть неможливо, притягнути селянські маси до співучасті у повстанні. І нарешті, найважливіша подібність: всі вищезгадані повстання закінчилися поразками. Епілог цих подій виявляє дальші подібності. По провалі їхніх планів Мазепа, Паткул, Кантемір, Лещинський та Ракоці змушені були емігрувати, а через десятиліття знову намагалися відвоювати програне. Навіть багата історіографія, яка займається цими повстаннями, подібна. Національно настроєні польські, українські, угорські, німецькі і молдавські історики зображають, відповідно, Лещинського, Мазепу, Ракоці, Паткула та Кантеміра, як великих піонерів їхніх національно-визвольних рухів. Навпаки, історики, які були на службі у австрійській, російській, шведській чи турецькій імперіях, вважають їх за проданцями і зрадниками».

Стаття О.Субтельного допомагає нам дистанціюватись від поверхових моралізаторських однобоких екзальтованих штампів («зрадник», «герой») і стати на твердий ґрунт об'єктивної оцінки: Мазепа був нормальним продуктом своєї епохи, він зробив максимум можливого у тій історичній ситуації, коли Україна (як і кілька інших країн Східної Європи) була недостатньо малою, щоб бути перетравленою сусідніми наддержавами, і недостатньо великою, щоб вибороти свою незалежність.

Тексти до інтерпретації

Дума Івана Мазепи

«Вікіпедія»: Славнозвісна «Дума» Гетьмана Мазепи «Всі покою щиро прагнуть» становить не тільки визначний літературний твір, а й дуже важливий пам'ятник української національно-політичної думки того часу. Більш того. В «Думі» відбилася з великою силою, яскравістю й щирістю політична ідеологія Мазепи та його однодумців, кращих людей тогочасної України. Нарешті, «Дума» Мазепи являє собою документальне зображення становища України кінця XVII століття.

Всі Покою щиро прагнуть
Та не в єден гуж всі тягнуть
Той направо, той наліво а все браття, то-то диво.

Не маш любви, не маш згоди,

Од Жовтої взявши води,
През незгоди всі пропали – самі себе звоювали.

Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано теє знати, як речима керувати.

На корабель поглядімо,
Много людей полічімо,
Однак стирник сам керує весь корабель направує.

Пчілка бідна матку знає
І оної послухає,
Жжалься Боже України, що не в купі має сини.

Єден живе із погани,
кличе: сюди, отамани,
Ідем матку рятувати не дамо їй погибати.

Другий ляхам за грош служить,
по Вкраїні і той тужить,
Мати моя старенькая, чом ти вельми слабенькая?

Розно тебе розшарпали,
гди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла і аж вкінець сил не міла.

Третій москві аж голдує і їй вірно услугує,
Той на матку нарікає і недолю проклинає.

Ліпше було не родити, нежлі в таких бідах жити,
Зо всіх сторон ворогують, огнем мечем руінують.

Од всіх не маш зичливості, ні слухної учтивости,
Мужиками називають, в купі лихо одбувати.

Я сам бідний не здолаю, хіба тільки заволаю:
Гей, панове єнерали, чого ж єсте так оспали!
І ви, панство полковники, без жадної політики,
Озьмітєся всі за руки, не допустіть горкой муки
Матці нашій більш терпіти.
Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте, гострих шабель добувайте!

А за волю хоч умріте і вольностей бороніте,
Нехай вічна буде слава
Же през шаблю маєм права!

З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом І. Мазепою 1708, жовтня 29-30. Гірки.

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли

помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

(Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України ІАІУ, 2003. С.386–387)

Указ царя Петра I від 28 жовтня 1708 р.

Божиею поспешествующею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец и многих государств и земель Восточных и Западных и Северных отчий и дедичь и наследник и государь и обладатель, наше царское величество объявляем верным нашим подданным Малороссийского народа духовным и мирским, а /242/ особливо войска Запорожского генеральной старшине, полковником, сотникам, атаманом куренным и всему войску и протчим жителем Малороссийского народа. Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Швецкому, по договору с ним и Лещинским, от Шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общего согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение Полское и церкви Божии и святые монастыри отдать во унию. И понеже нам, яко государю и оборонителю Малороссийского краю, надлежит отческое попечение о вас имети, дабы в то поработение и разорение Малой России, також и церквей Божиих во осквернение не отдать, того ради повелеваем всей генеральной старшине, полковником и протчим вышеозначенных чинов войска Запорожского, дабы на прелесть и измену сего изменника, бывшего гетмана, не смотрели, но при обороне наших Великороссийских войск против тех неприятелей стояли и для лучшего упреждения всякого зла и возмущения в Малороссийском народе от него, бывшего гетмана, вся старшина генеральная и полковая съезжалась немедленно в обоз наш к Десне для обрания по правам и волностям своим волными голосами нового гетмана, в чем крайняя нужда и спасение всея Малыя России состоит.

Дан сей наш царского величества указ в обозе при Десне за приписанием власные нашей руки и припечатанием печати октября в (28) день 1708-го.

«Петръ».

[*Подается за виданням: Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.VIII. (июль-декабрь 1708 г.). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1948. 408 с.]*

<http://litopys.org.ua/rizne/pisma.htm>